

BUXORO JADIDLARI VA ULARNING TARIXIY TAQDIRI**Do‘smurodov Shohzod Farhod o‘g‘li***Oriental universiteti magistranti*

Annotatsiya: *Ushbu maqola XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligidagi Buxoro jadidlari va ularning tarixiy taqdiri haqidagi ma’lumotlar yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Jadidchilik harakati, „Yosh buxoroliklar“, „Buxoroyi sharif“, „Turon“, chiqayotgan „Hurriyat“, demokratik xalq respublikasi.*

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida jadidchilik harakati vujudga keladi va XX asr boshlarida Buxoro amirligida ham keng tarqaladi. Shuning bilan birga aholining munosib yashash turmush tarzini ta’minlash, xalqning ma’naviy va madaniy salohiyatini yuksaltirish, jismonan sog‘lom, intellektual rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan yosh avlodni shakllantirish, rivojlangan mamlakatlarning ilg‘or tajribasidan foydalanish asosiy vazifa qilib qo‘yildi. Buxorodagi jadidchilikning Turkistondagi istilochilik harakatlaridan farqli jihatlariga e’tibor qaratib Fayzulla Xo‘jayev shunday yozadi: “Buxoroda harakat boshqa yo‘l bilan boradi. Buxoro jadidchiligi dehqonlar va mayda savdogarlarga tushadigan soliq og‘irliklarini yengil qilish ham soliq ishlarini umumiy tartibga solish to‘g‘risida ochilgan gapdan boshlab tadrijiy suratda ko‘pa‘zolar, shubalar va Buxoro xalqining har xil tabaqalari orasidagi o‘ziga xayrixoh omma bilan birga haqiqiy bir yashirin jamiyatga aylana bordi”. Bundan ko‘rinadiki, mahalliy boylar, savdogarlar, ulamolar, mudarrislar va talabalar bu harakatga qo‘shilgan bo‘lib aholining ma’naviyatini yuksaltirish, ma’rifatparvarlik g‘oyalari targ‘ib etish edi.

1910-20 yillarda „Yosh buxoroliklar“ partiyasi deb atalgan. Unga taraqqiyparvar ziyolilar, savdogarlar va shahar kambag‘allari vakillari kirgan. Ular boshida mavjud amirlik tuzumi doirasida demokratik islohotlar o‘tkazish, konstitutsiyaviy monarxiya o‘rnatish orqali amirning mutlaq hokimligini cheklab qo‘yish tarafdori bo‘lgan. Abdulvohid Burhonov, Mukammil, Burhonov, Sadridin Ayniy, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev (Usmonxo‘ja), Otaulla Xo‘jayev, Ahmadjon Hamdiy (Abusaidov), Homidxo‘ja Mehriy, Muso Saidjonov, Mirzo Siroj Hakim Yosh buxoroliklarning dastlabki tashkilotchilari edi. Keyinchalik uning faoliyatida Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev va Muhiddin Mansurov katta rol o‘ynashdi. Yosh buxoroliklar iqtidorli yoshlarni Istanbul, Qozon, Ufa, Boqchasaroyga o‘qishga jo‘natdi. Ular partiyaning moddiy mablag‘i hisobidan ta’lim olishgan. Fayzulla Xo‘jayev va Muhiddin Mansurov partiyaga katta mablag‘ ajratgan. Istanbulda „Buxoro ta’limi maorif jamiyati“ tashkil qilinib, jamiyat

a'zolari Turkistonda maorif tizimini rivojlantirishda muhim ishlar qilishdi. Jamiyatning ko'magi bilan Abdurauf Fitrat va boshqalar taraqqiyparvarlarning asarlari Istanbulda nashr qilinib, Turkiston mintaqasiga tarqatildi. Yosh buxoroliklarning maqsadi yangi usul maktablarini ochish, bolalarning savodini tezroq chiqarish, ijtimoiy ongini o'stirish, maktab, madrasa, o'quv tizimini isloh qilish edi. Buxoroda boshlangan harakat tezda Shaxrisabz va Karkigacha tarqaldi. 1912-yil Buxoroda dastlabki gazetalar — tojik tilida „Buxoroyi sharif“ va o'zbek tilida „Turon“ chiqa boshladi. Gazetalarni moddiy jihatdan ta'minlash va nashr ishlarini yo'lga qo'yishda Muhiddin Mansurov va Mirzo Siroj Hakim muhim rol o'ynaydi. Biroq 1913-yil yanvarda bu gazetalarning faoliyati rus ma'murlari tomonidan taqiqlab qo'yildi. Istanbulda ta'lim olgan ko'plab buxoroliklarning yurtiga qaytishi bilan maorif ishlari yana jonlandi. 1914-yildan boshlab Yosh buxoroliklar ma'rifatchilikdan siyosat sohasiga o'tdilar. Yosh buxoroliklar amirlik tuzumini isloh qilish to'g'risida dadil fikrlar bilan maydonga chiqishdi. Ularning ijtimoiy, siyosiy, ma'rifatparvarlik faoliyati partiya mazmunida endilikda yangicha maqsad va yo'nalish kasb etdi. Buxoroda „Ma'rifat“ kutubxonasi va „Barakat shirkati“ tuzilib, ular kitoblar nashr qilish va xorijda chiqarilgan turli adabiyotlar, gazeta va jurnallarni Buxoroda tarqatish bilan shug'ullanadilar. Bu ishlarda Abdulvohid Burhonov, Ahmadjon Hamdiy, Mirzo Siroj Hakim faollik ko'rsatishdi. Biroq ularning ma'rifatparvarlik intilishlari avval amir Abdulahad, so'ngra uning o'g'li Olimxon tomonidan katta qarshilikka uchradi. 1917-yil fevral inqilobi Yosh buxoroliklar ichida kuchlar nisbatining qayta guruxlanishini tezlashtirdi. Astasekin isloh qilish tarafdorlari bo'lgan jadidlarga Abdulvohid Burhonov, islohot sohasida faol harakatlarni qo'llovchi, nisbatan oz sonli yosh jadidlarga Abdurauf Fitrat yetakchilik qildi. Yosh buxoroliklar Petrograddagi Muvaqqat hukumatga amirlikda demokratik islohotlar o'tkazishni so'rab, 2 marta telegramma yubordi, Abdurauf Fitrat va Usmonxo'ja Po'latxo'jayev Petrogradga jo'natildi. Ular Rossiyadan maxsus komissiya kelayotgani sababli Orenburgdan Buxoroga qaytishdi. Rus rezidenti Aleksander Yakovlevich Miller Buxoroda Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Abdulvohid Burhonov va boshqalar bilan uchrashib, Yosh buxoroliklar talablari bilan qiziqdi. Yosh buxoroliklar yangi usul maktablari ochish, matbuotga erkinlik berish, xalq hukumati tuzish talablarini ilgari surdi. Buxoro amiri Olimxon Miller va uning yordamchisi Shulga tuzgan manifest matnini ayrim tuzatishlar bilan farmoni oliy tarzida e'lon qildi (1917-yil 7 aprel) Amir farmonida nufuzli kishilardan iborat majlis tuzish, davlat xazinasini ta'sis etish va mamlakat byudjetini belgilash, poytaxtda bosmaxona ochish, sanoat va savdoni rivojlantirish, soliklarni tartibga solish, amaldorlar ustidan nazorat o'rnatish va ularga moyana to'lash kabilar tilga olingan edi. Yosh buxoroliklarning Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev va Usmon Xo'jayev boshchiligidagi so'l qanoti farmon e'lon qilingan kunning ertasiga Buxoro shahrida katta namoyish uyushtirdi va Registonda

miting o‘tkazdi (qarang Buxoroda 1917-yil aprel namoyishi). 14 aprelda amir o‘z farmonini bekor qildi. Yosh buxoroliklar endi amir hokimiyatiga qarshi yashirin kurash yo‘liga o‘tdi. Ular Buxoro shahrini tark etishga majbur bo‘ldi va Yangi Buxoro (Kogon)ga kelib o‘rnashdi. Kogonda ular safiga Buxorodan avval chiqib ketgan yirik savdogar Muhiddin Mansurov o‘g‘illari (Abdulqodir, Amin, Isom Muhiddinov) va boshqalar bilan kelib qo‘shildi. 1917-yil aprel voqealari Yosh buxoroliklar partiyasi ichidagi bo‘linishni chukurlashtirdi va unda Abdulvohid Burhonov boshchiligidagi o‘ng qanot vaqtinchalik ustun keldi. Keyinchalik Yosh buxoroliklar partiyasidan qisman isloxrtlar o‘tkazish tarafdori bo‘lgan jadidlarning ulamolar bilan bog‘langan Ikrom domla boshchiligidagi guruhi ajralib chiqdi. Yosh buxoroliklar safidan yirik sarmoyadorlar chiqib, unga ko‘proq shahar kambag‘allari kirdi.

1917-yil oktabr-noyabr oylarida Petrograd va Toshkentda sodir bo‘lgan voqealar Buxoro amirligida katta akssado berdi. Toshkent va Farg‘onadagi jadidlar Turkistonda muxtoriyat e‘lon qilish uchun harakat qilgan bo‘lsa, Yosh buxoroliklar Buxoroda amirning istibdod tuzumiga karshi kurashni davom ettirdi. Yosh buxoroliklar partiyasi ichida turli guruhlarining borligi, karashlarning xilma-xilligi tufayli yagona dastur tuzishga ehtiyoj tug‘ildi. Markaziy qo‘mita bu vazifani 1917-yil noyabrda Abdurauf Fitratga topshirdi. Abdurauf Fitrat bu paytda Samarqandda chiqayotgan „Hurriyat“ gazetasining bosh muharriri edi. Markaziy qo‘mita Abdurauf Fitrat tomonidan 1918-yil yanvarda yozilgan Yosh buxoroliklar partiyasining dasturini tasdikladi va islohot loyihasi sifatida e‘lon qildi. Unda mamlakatda konstitutsiyaviy monarxiya o‘rnatish, Buxoroning iqtisodiy, siyosiy va harbiy mustaqilligini ta‘minlash, madaniy taraqqiyot, dehqonchilik va soliqtizimi masalalariga alohida e‘tibor berildi, zamonaviy armiyani tashkil etish, 2 yillik majburiy harbiy xizmatni joriy qilish, davlat hisobidan maktablar va oliy o‘quv yurtlari ochish, 10 nozirlikdan iborat Nozirlar kengashi tuzish taklif etildi. Fayzulla Xo‘jayev Abdurauf Fitrat loyihasining ancha cheklanganligini tanqid qilib, unda boshqaruvning respublika usulini joriy etish talab qilinmaganligini ta‘kidladi. Okt. to‘ntarishidan keyin sovet Rossiyasi bilan Buxoro o‘rtasidagi munosabatlar yomonlashdi. Qo‘qon shahrida faoliyat ko‘rsatayotgan Turkiston Muxtoriyati hukumatini qizil askarlar va arman dashnoqlarining qurolli kuchlari yordamida 1918-yil 19-12 fevralda agdarib tashlagan bolsheviklar endi Buxoroda bir zarb bilan amirlik hokimiyatini ham tugatmoqchi edi. Ular shu maqsadda Fayzulla Xo‘jayev boshchiligidagi Yosh buxoroliklarni qo‘llabquvvatlashdi. Yosh buxoroliklar esa o‘z kuchlari bilan hukumatni qo‘lga ololmasdi. 1918-yil fevral oyining oxirida Turkiston XKS raisi F. I. Kolesov Ashxoboddan Toshkentga kaytayotganda Qo‘qon shahrida Yosh buxoroliklar rahbarlari bilan uchrashib, amir hokimiyatiga qarshi kurashda o‘z „xizmat“ini taklif qildi. Yosh buxoroliklarning 7 kishidan iborat inqilobiy qo‘mitasi (rais-Fayzulla Xo‘jayev)

tuzildi. Ana shunday murakkab bir vaziyatda Buxoroda 1918-yil mart fojialari sodir bo‘ldi (qarang Kolesov voqeasi). Oqibatda 3 mingdan ortiq Yosh buxoroliklar o‘ldirildi. Buxorodan tashqari G‘ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Qorako‘l tumanlari va Chorjo‘y, Xatirchi, Karmana, Qarshi, Shahrisabz bekliklarida ham minglab kishilar jadidliqda nohaq ayblanib, qatl etildi. Yosh buxoroliklar amirlik hududidan darxrl chiqib ketishga majbur bo‘ldi va Turkiston respublikasidan siyosiy boshpana so‘radi. Sovet Turkistoni rahbarlari Yosh buxoroliklarga noxush munosabatda bo‘ddi. Muhojirlikdagi Yosh buxoroliklarning ko‘pchiligi ocharchilik natijasida qirilib ketdi. Yosh buxoroliklar partiyasida g‘oyaviy tushkunlik, guruhbozlik va parokandalik yuz berdi. Muhojirlikning dastlabki davrida (1918-yil mart-iyun) Fayzulla Xo‘jayev Yosh buxoroliklar qo‘mitasining raisi sifatida safdoshlarini ishga joylashtirish va moddiy jihatdan ta‘minlash bilan faol shug‘ullandi. Toshkentda 1918-yil aprel-may oylarida Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev boshchiligida Yosh buxoroliklarning so‘l eserlar guruhi tashkil topdi. Samarqanddagi shunday guruhga Otaulla Xo‘jayev rahbarlik qildi (bu guruh 1918-yil 25 sentabrgacha ishladi). Muhojirlikning 2davrida (1918-yil o‘rtalaridan to 1919-yil gacha) RSFSR va Turkiston Millatlar ishi bo‘yicha komissarliklari krshida Yosh buxoroliklarning bo‘limlari ochildi, Fayzulla Xujayev Turkiston respublikasining RSFSR hukumati huzuridagi muxtor vakolatxonasida Yosh buxoroliklar partiyasining bo‘limini tashkil qildi (1918-yil oktabr). Buxoro amirli gida demokratik g‘oyalarni targ‘ib qilish uchun Yosh buxoroliklar tomonidan oyida 2 marta o‘zbek va tojik tillarida jurnal nashr etila boshlandi. 1918-yil 16 noyabr da Moskvada Yosh buxoroliklarning Turkiston MIKdagi muxtor vakolatxonasi yig‘ilishida Fayzulla Xo‘jayev tayyorlagan dastur (programma) kabul kilindi. Unda Buxorodagi ijtimoiy tuzum va xalq ahvoli yoritildi, Buxorodagi amir hukumatini ag‘darib tashlash uchun tashviqotchi xodimlar tarbiyalash, Buxoro va Turkiston xalklari bilan aloqa bog‘lash, amirga qarshi xalq ko‘zg‘olonini tayyorlash va unga rahbarlik qilish, qo‘zg‘olonchilarni qurolyarog‘ bilan ta‘minlash masalalari ko‘zda tutildi. Yosh buxoroliklarning maqsadi — Buxoroda demokratik xalq respublikasi o‘rnatish, deb e‘lon etildi. 1919-yil o‘rtalariga kelib , Yosh buxoroliklarning Toshkent, Samarqand, Mari, Karki, Kattaqo‘rg‘onda bo‘limlari va Kogonda shahar byurosi tuzildi. Shu yil dek.gacha ularning 3 marta qurultoyi chaqirildi. 1920-yil yanvarda Toshkentda Fayzulla Xo‘jayev boshchiligida inqilobchi Yosh buxoroliklar partiyasi Turkiston Markaziy byurosi tashkil etildi. 1920-yil 15 apreldan Yosh buxoroliklar partiyasining organi „Uchqun“ gazeta chika boshladi (muharrir — Fayzulla Xo‘jayev). U Toshkentda chop qilinib, Buxoroda maxfiy ravishda tarkatildi. Inqilobchi Yosh buxoroliklar partiyasining Turkiston Markaziy byurosi 1920-yil 13-14 iyundagi birlashgan konferensiyasida Fayzulla Xo‘jayev tuzgan dasturni kabul qildi. Dastur „Zulmga qarshi birlashingiz!“ degan shior va kirish qismi bilan boshlanadi. Bu qismda Buxoroning

umumiy ahvoli va Yosh buxoroliklarning asosiy maqsadlari, 2-qismida esa Yosh buxoroliklarning amaliy takliflari, islohot va mamlakatni idora qilishni tashkil etish rejasi bayon etildi. Shariat-adliya ishlarini olib borishning negizi deb e'tirof qilindi. Dasturda amirlikni qurol kuchi bilan ag'darib tashlash va Buxoroni demokratik xalq respublikasi deb e'lon qilish talabi qo'yiladi. Katta boylar qo'lidagi yerlarni musodara qilish, bepul boshlang'ich ta'lim joriy etish, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning ahvolini yaxshilash yo'lida amaliy choratadbirlar ko'rish zarurligi ta'kidlanadi. Markaziy byuro Buxoro xalqi va askarlariga karata o'zbek va tojik tillarida „Xitobnoma“ chiqarib, amir hokimiyatini ag'darib tashlash uchun xalq qo'zg'oloni boshlashga da'vat qildi. 17.000 nusxa xitobnoma va 10.000 nusxa partiya dasturi tarkatildi. Yosh buxoroliklar tashkilotlari butun amirlik hududi bo'ylab tuzilgan, hatto Eski Buxoroda uning 12 sho'bbasi mavjud edi. Bolsheviklar Yosh buxoroliklardan amirlik hokimiyatini ag'darishda foydalandi. Yosh buxoroliklar ham taktik maqsadlarni ko'zlagan holda bolsheviklar bilan yaqinlashdi. 1920-yil 2 sentabrda Turkfront qo'mondoni M. V. Frunze boshchiligidagi qizil askarlar keskin janglardan so'ng Buxoro shahrini bosib oldi (qarang Buxoro bosqini). Amir Olimxon hokimiyati ag'darib tashlandi. Xalq Nozirlar Sho'rosi, Inqilobiy qo'mita va BKP MKning umumiy yig'ilishida (1920-yil 14 sentabr) 9 kishidan iborat Butun Buxoro inqilobiy qo'mitasi (raisi-Abdulqodir Muhiddinov) va respublika hukumati — 11 kishidan iborat Xalq Nozirlar Sho'rosi (raisi — Fayzulla Xo'jayev) tuzildi (qarang Buxoro Xalq Sovet Respublikasi). Yosh buxoroliklar o'z islohotchilik g'oyalarini yangi hukumatdagi faoliyati davomida amalga oshirishga harakat qildi. Buxoroda amirlik tuzumini ag'darib tashlashdek o'z tarixiy vazifasini bajargan Yosh buxoroliklar partiyasining a'zolari 1920 -yil 11 sentabrda umumiy asosda Buxoro kompartiyasi safiga kirdi. Yosh buxoroliklar partiyasining ayrim a'zolari (Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Abdulhamid Oripov va boshqalar) keyinchalik Buxorodagi istiqloqchilik harakati saflariga o'tib, kizil askarlarga karshi kurashda katnashdi. 1923-yil iyunda Moskvaning qat'iy talabi bilan Otaulla Xo'jayev (tashqi ishlar noziri), Abdurauf Fitrat (maorif noziri), Sattor Xo'jayev (moliya noziri), Muinjon Aminov (Ekoso raisi) va boshqalar sobiq Yosh buxoroliklar lavozimlaridan olinib, Buxoro davlati hududidan chiqarib yuborildi. Yosh buxoroliklar safidagi jadidlarning deyarli hammasi 30-yillarning o'rtalarida qatag'on qilindi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki Buxoro zaminida jadidchilik harakatining vujudga kelishi bu yangi iqtisodiy o'zgarishlar bo'lishiga undadi. Bu o'lkada bir qator islohotlar amalga oshirish, eng so'ngi texnologiyalar, yangi sanoat ishlab chiqarish zonalari, zamonaviy texnikalar olib kelinishiga ishongan va harakat qilgan. E'tiborli jihati shunda ediki, ona yurtini qashshoqlik, savodsizlik, qullik girdobidan olib chiqish qanchalik qiyin bo'lmasin bu yo'lda qarashlarini o'zgartirmadilar va o'z jonini fido qildilar.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Алимova D. А Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформи, борба за независимост, Т., 2000;
2. Ауний S, Бухоро инқилоби тарихи uchun materiallar, М., 1926; Хо‘jayев F. Бухоро инқилобининг тарихига materiallar, Т., 1997;
3. Fayzulla Хо‘jayев hayoti va faoliyati haqida yangi mulohazalar, Т., 1997;
4. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash, Т., 1999; O‘zbekistonning yangi tarixi, 2-kitob “O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida”, Т., 2000;
5. Turkestan v nachale XX veka: k istorii istokov natsionalnoy nezavisimosti, Т., 2000;
6. Rajabov Q. K., Mustaqil Turkiston fikri uchun mujodalalar, Т., 2000;
7. Бухоро: тарих sahifalari, Бухоро, 1999; Тарих shohidligi va saboqlari, Т., 2001;
8. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi ocherklari, Т., 2001;